

kası Hanefîliği desteklemekten yana idi. Şiîliğe bakışı hakkında ise kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Ali evlâdına düşmanca tavır takındığını iddia ederek onu eleştiren Şiîler olduğu gibi ondan övgüyle söz eden müellifler de vardır. Muahhar tarihçilerden bazıları Mühtedî'nin Mu'tezilî olduğunu kaydeder (Melchert, III/3 [1996], s. 334-338).

BİBLİYOGRAFYA :

Yakûbî, *Târîh*, II, 483, 484, 504-506; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IX, 154, 157, 279, 326, 391-469, 473; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab* (Abdülhamîd), IV, 182-197; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 347-351; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târîhi'l-hulefâ'* (nşr. Kâsim es-Sâmerrâî), Kahire 1984, s. 133-136; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 195-235; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 246-249; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXII, 320-327; Hudarî, *Muḥâḍarât: 'Abbâsiyye*, s. 289-294; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 105-125, 128; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, s. 172, 174-175; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri: 250-316/864-929* (doktora tezi, 1998), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 83-84; Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı*, İstanbul 2004, s. 332; Halîl Şâkir Hüseyin, "Cühûdül-halîfeti'l-'Abbâsi el-Mühtedî fî't-teşaddî li-saytaratî't-Türk 255-256h.", *Mecelle-tü âdâbi'l-Müstansırıyye*, XV, Bağdad 1407/1987, s. 485-508; Ch. Melchert, "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtadir, A.H. 232-295/A.D. 847-908", *Islamic Law and Society*, III/3, Leiden 1996, s. 334-338; K. V. Zetterstéen, "Mühtedî", *İA*, VIII, 793-794; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "al-Muhtadi", *EP* (İng.), VII, 476-477.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

MÜHÜR

(مهر)

Farsça olan **mühür** (mühr) kelimesi kıymetli veya yarı kıymetli taşlar gibi sert malzeme üzerine, basıldığında düzgün çıkması için ters olarak kazınmış imza yerine geçen yazı, arma, simge veya damgalarla bunların baskısı için kullanılır; Arapça'sı **hâtem** ve **tâbi** (tâbe) olup Allah'ın inkârcıların kalplerini, kulaklarını ve ağızlarını mühürlemesi Kur'an'da bu kelimelerle ifade edilmiş (el-Bakara 2/7; et-Tevbe 9/93; Yâsîn 36/65; el-Câsiye 45/23; Muhammed 47/16), ayrıca cennetteki mühürlü (mahtûm) şaraplardan söz edilmiştir (el-Mutaffîfîn 83/25). Eskiden içinde içki saklanan kapların ağzı kapatıldıktan sonra ip ile veya sırimla bağlanır ve atılan düğümün üzeri çömlekçi çamuruyla kaplanarak mühürlenirdi. Lebîd b. Rebîa'nın bir şiirinde de ağızındaki mühür kırılmış bir şarap kûpünden bahsedilir (Hatîb et-Tebrîzî, s. 192). Hitit ve Mısır geleneğinde açılması istenmeyen kapı, mektup, sandık vb. şeyler de

aynı şekilde mühürlenirdi. Arkeoloji terminolojisinde bu tür çamur mühür baskılarına Latince adıyla **bulla** denilmiştir. Daha sonraları bunların yerini bugün de işlevini sürdüren kurşun mühürler (posta mührü) almıştır. İslâm tarihinde bilinen en eski kurşun mühürler Emevîler dönemine kadar uzanmaktadır (bk. KOZAK). Özellikle saraylarda güvenlik için bulla türü mühürler önem taşıyordu. Türkler mührü **tamga** diyorlardı (bk. DAMGA). Hakanın sofrası, yemek ve içki kapları başkalarının eline geçmemesi için mühürlenir ve bu tür eşyaya **tamgalık** denirdi (*Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 424, 527). Günümüzde de yasa zoruyla muhafaza altına alma, kapatma ve iptal etmelerde ısıtılınca eriyen sert mühür mumu üzerine resmî mühür basılmaktadır.

Mühür (hâtem), genelde yazıların altına basılıp sözü bitirdiği ve son sözün söylenildiği belgeleri geçerli hale getirerek bahis konusu olayı sonuçlandırdığı için **hatm** fiil kökü "bir şeyi sona erdirmek" anlamında da kullanılmış ve özellikle Hz. Peygamber'e "hâtemü'l-enbiyâ" (hâtemü'n-nebiyyîn) denilmiştir. Kur'an'da geçen hâtemü'n-nebiyyîn ifadesi (el-Ahzâb 33/40), Hz. Muhammed'in hem nübüvveti nihayete erdiren son peygamber hem de bütün peygamberleri tasdik eden (onların nübüvvetini mühürleyen) ilâhî bir damga olduğu şeklinde açıklanmaktadır (Elmalılı, VI, 3906).

Tarihi Kalkolitik döneme kadar uzanan mührün başlıca iki türünün bulunduğu görülmektedir. Eski Mezopotamya ve Mısır'da kullanılan altın, gümüş ve akik gibi yarı kıymetli taşlar, fildişi ve pişmiş topraktan yapılan mühürler silindir yahut üstü çeşitli şekillerde hazırlanmış damga mühür tarzında idi. Mısır'da ve Anadolu'da genellikle baskı alanı düz damga mühürler, Mezopotamya ve etkisi altında kalan İran'da ise loğ taşı gibi yuvarlandıkça yumuşak kil üzerine kesintisiz baskı bırakan silindir mühürler kullanılıyordu. Ham-murabi kanunlarından, adlarına "burgul-lu" denilen mühür kazıcıların başlıca zanaatkâr sınıflarından biri olduğu (Tosun – Yalvaç, s. 210) ve Herodot'tan Bâbil'de herkesin bir mührünün bulunduğu (*Tarih*, s. 69) öğrenilmektedir. İran'da silindir mühürlerden başka yüzük mühürlerin de kullanıldığı Eski Ahid'de yer alan Ester'in hikâyesinden anlaşılmaktadır (Ester, 8/2, 8, 10). Yüzük kaşına oturtularak parmakta taşınan hariç mühürler ya bir kese içinde muhafaza edilir veya deliğinden geçirilen bir sicim, kaytan yahut zincirle elbisenin düğme iliklerinden birine bağlanır-

dı (Tekvîn, 38/18, 25). Eski Ahid'de daha çok yüzük mühürlerden söz edilmektedir (Çıkış, 28/11, 21; 39/6, 14, 30). Buradaki bilgilerden mühürlerin genelde yetki verme ve onaylama amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mührü teslim etmek veya kişinin parmağına takmak yetki ya da vekâlet vermek, geri almak ise azletmek anlamına geliyordu. Firavun, Mısır'ın idaresini Hz. Yûsuf'a tevdi ettiğinde mühür-yüzüğünü parmağından çıkarıp Yûsuf'un-ki-ne takmıştı (Tekvîn, 41/42). Mısır'da bulunan mezar resimlerinde bu tür görevlendirmeleri gösteren bazı sahneler rastlanmıştır (*DB*, V/1, s. 200). Eski Ahid'de ayrıca mühürlü, mühürsüz mektuplardan (I. Krallar, 21/8; Nehemya, 6/5, 9/38), mühürlü satış senetlerinden (Yeremya, 32/10-11, 14, 44) ve mühür kilinden (Eyub, 38/14) söz edilir. Mühür basılmış evrak veya mektup mührü olmayana göre çok daha büyük değer taşımış ve mektubu mühürleme yazılan kişiye saygı gösterme, aksi ise onu hafife alma sayılmıştır (Kalkaşendî, VI, 339). Kur'an'da Hz. Süleyman'ın mektubu için Sebe melikesinin kullandığı "değerli bir mektup" ifadesi (en-Neml 27/29) onun mühürlü olmasıyla yorumlanmıştır.

Kur'an'daki mühürlemeyle ilgili teşbihlerin ve günümüze Güney Arabistan'daki Himyerîler'den ulaşan örneklerin açıkça gösterdiği gibi Eski Mezopotamya ve Mısır'la yakın ilişkisi olan Araplar da mühür kullanıyordu. Süyûtî, Kureys ve Hicaz halkından ilk mektup mühürleyen kişinin Hz. Peygamber olduğunu söyler (*el-Vesâ'il fî Mûsâmereti'l-evâ'il*, s. 114). Resûl-i Ekrem Kisrâ, Kayser ve Necâşî gibi yabancı devlet başkanlarına mektup yazmak istediğinde kendisine onların mühürsüz mektupları okumadıkları hatırlatılmış, o da yuvarlak siyah akik taşlı gümüş bir mühür (yüzük) edinmiştir (Buhârî, "Libâs", 52; Müslim, "Libâs", 56, 58). Gerek kaynaklardaki bilgilere gerekse mektuplardaki baskılarına göre bu mühürde altta "Muhammed" adı, ortada "resûl" ve üstte lafza-i celâl bulunacak şekilde istif edilmiş "Muhammed resûlullah" ibaresi yer alıyordu (Buhârî, "Libâs", 55, "Humus", 5; Tirmizî, *eş-Şemâ'il*, s. 46; Öz, rs. 12-13). Resûlullah'ın vefatından sonra bu mührü Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman kullanmış, ancak Hz. Osman onu Medine'deki Eris Kuyusu'na düşürerek kaybetmiş ve yerine aynı ibareyi taşıyan bir yenisini yaptırmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn, Hz. Peygamber'in mührünü kullanmakla beraber kendileri de şahsî mühür yaptırmıştı. Mes'ûdî, bunlardan

MÜHÜR

Hız. Ebû Bekir'in mühründe "ni'me'l-kâdiru Allah", Hız. Ömer'ininde "kefâ bi'l-mevti vâizen", Hız. Osman'ıninde "âmentü billâhi'l-azîm" (âmentü billâhi muhlisan) ve Hız. Ali'ninde "el-mülkü lillâhi" ibarelerinin yazılı olduğunu bildirmektedir (bk. bibl.). Yine Mes'ûdî'nin eserinde Ömer b. Abdülazîz'in mühründe "li-küllî amelin sevâb" veya "Ömer yû'minü billâhi muhlisan" ibaresinin bulunduğu kayıtlıdır. Bazı mühürlerde iki turna arasına yerleştirilmiş hamdele, aslan ve kılıç kuşanmış insan gibi değişik motif ve figürler de yer alıyordu (İbn Ebû Şeybe, V, 190 vd.).

Şahâbeden Muaykub b. Ebû Fâtıma ve Hanzale b. Rebî, Resûl-i Ekrem'in mührü idiler ve onun mührü bazan Muaykub'un (Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 52-53; İbn Abdürabbih, V, 8), bazan da Hanzale b. Rebî'in (İbn Abdürabbih, IV, 244) yanında bulunuyordu. Hız. Peygamber, sadece yabancı devlet adamlarına yazdığı mektupları değil kendi âmillerine ve seriyye kumandanlarına gönderdiği mektupları ve yine iktâ yoluyla birine bir şey tahsis ettiğinde hazırlattığı belgeleri de mühürlertirdi (Abdülhay el-Kettânî, I, 204, 254). Bu gelenek daha sonra Emevîler, Abbâsîler ve diğer İslâm devletlerinde de devam etmiştir. Rivayete göre ilk defa Dîvânü'l-hâtem Muâviye b. Ebû Süfyan zamanında kurulmuştur. Bu divanda Resûl-i Ekrem'in yaptığı gibi her mektubun bir sûreti saklanır, aslı mühürlenir ve mahalline gönderilirdi. Bu işlem sadece merkezî idareye

mahsus değildi ve valiler de aynı yolu takip ediyorlardı. Abdülvâhid el-Merrâküşî, Ebû Ya'kub döneminde Merakeş'te beytûlmâlde gördüğü mühürlü haritalardan söz eder (*el-Mu'cib*, s. 144).

Türk devletlerinde resmî hüküm ve yazılara kırmızı mürekkepli mühür vurulur ve buna "al tamga" denilirdi. Bugün de resmî koruma, kapatma ve iptallerde kullanılan mühür mumu kırmızıdır. Mühür, halk masallarındaki "yüzük vermek / göndermek" ve "sihirli yüzük" motifleriyle, "Mühür kimdeyse Süleyman odur" sözünün de gösterdiği gibi hâkimiyet sembolüdür. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah öldüğünde karısı Terken Hatun onun yüzüğünü Kürboğ'a vererek başşehir İsfahan'a göndermiş, kale muhafızı da emîrin sultan tarafından görevlendirildiğini zannederek kaleyi kendisine teslim etmişti (Özaydın, s. 191). Yûsuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig*'de, hükümdarın Ay Toldı ve Öğdülmiş'i vezir tayin ettiğinde onlara vezirlik unvan ve mührüyle diğer vezirlik âlâmetlerini (tuğ, davul, silâh) verdiğini kaydeder (beyit nr. 1036, 1766); ayrıca mühdürdarın doğru tabiatlılar arasından seçilmesi gerektiğini belirtir (beyit 4046).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "hım", "tbf" md.leri; *Müşned*, III, 101, 187, 290; Buhârî, "Libâs", 46, 50, 51, 52, 54, 55, "Humus", 5; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 52-53; Müslim, "Libâs", 54, 55, 56, 57, 58; Ebû Dâvûd, "Hâtem", 1; Tirmizî, "Libâs", 17, 56; a.mlf., *eş-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye* (nşr. İzzet Ubeyd ed-Deâs), Beyrut 1406/1985, s.

46; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, V, 190 vd.; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid* (nşr. Abdülmecid et-Terhîmî - Müfid M. Kumeyha), Beyrut 1404/1983, IV, 244; V, 8; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 286, 289, 293, 297, 320; Herodotos, *Tarih* (trc. Perihan Kutzurman), İstanbul 1973, s. 69; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsümü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mîhâil Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 126, 127; *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 424, 527; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1974, beyit nr. 45, 1036, 1766, 4031, 4046, 4048, 4065; Hatib et-Tebrîzî, *Şerhu'l-kaşâ'idü'l-aşr* (nşr. Abdüsselâm el-Havî), Beyrut 1405/1985, s. 192, 193; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi telhîsi aḥbârü'l-Mağrib*, Kahire 1332/1914, s. 144; Kal-kaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), II, 139-140; VI, 339; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), VI, 193; Sü-yûtî, *el-Vesâ'il fi müsâmereti'l-evâ'il* (nşr. Ebû Hâcer M. Zağlûl), Beyrut 1406/1986, s. 114; J. Thomas, "Anneau", *DB*, I/1, s. 632 vd.; C. Logier, "Pharaon de Joseph", *a.e.*, V/1, s. 200; Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3906; Tahsin Öz, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emânât-ı Mukaddese*, İstanbul 1953, rs. 12-13; Mevrure Tosun - Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara 1989, s. 210; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, Ankara 1997, s. 46, 47, 48, 49; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), I, 204, 244, 249, 253, 254, 255, 256, 257; III, 70; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 164, 191, 196, 201; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 97, 158, 169, 173-174; J. Allan, "*Khâtam, Khâtim*", *El'* (İng.), IV, 1102-1105; O. Tufnell, "Seals and Scarabs", *IDB*, IV, 254 vd.; E. Porada, "Cylinder Seals", *Elr.*, VI, 479 vd.

NECATİ FAHRİ TAŞ – NEBİ BOZKURT

Çeşitli dönemlere ait mühür örnekleri: 1. Abdülmelik b. Mervân adına Filistin'de kesilen kurşun mühür; 2. Ömer b. Hattâb; 3. Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsir Muhammed; 4. Yavuz Sultan Selim; 5. Abdullah Abdi Paşa; 6. Mehmed Emin Âli Paşa; 7. Mahmud Sevket Paşa; 8. Sultan I. Mehmed; 9. Sultan I. Mahmud (vakıf mührü); 10. Sultan Abdülaziz; 11. Sultan II. Abdülhamid; 12. Sultan Mehmed Reşad; 13. Şehzade Yûsuf İzzeddin; 14. Şehzade Mahmud Celâleddin; 15. Abdülmecid'in oğlu Ahmed Kemâleddin; 16. Pertevniyal Vâlide Sultan; 17. Abdülmecid'in baş ikbalî Hüsnümelek Kadınefendi; 18. Abdülaziz'in haznedar ustası Kıryaffer; 19. Bağdat Valisi Hüseyin Nâzım Paşa

